

К. М. ВІТМАН

**КУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ ЯК МЕХАНІЗМ НЕЙТРАЛІЗАЦІЇ
КОНФЛІКТОГЕННОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЕТНІЧНОСТІ**

Стаття присвячена дослідженню появи культурної різноманітності як універсальної цінності, яка може нейтралізувати конфліктогенний потенціал етнічності у рамках держави. Акцентується увага на необхідності практичного застосування культурного різноманіття в етнонаціональній політиці держави після ратифікації Конвенції про охорону і заохочення різних форм культурного самовизначення.

Ключові слова: культурне різноманіття, етнічність, меншинства.

Статья посвящена изучению предпосылок появления культурного разнообразия как универсальной ценности, способной нейтрализовать конфликтный потенциал этничности в рамках государства. Акцентируется внимание на необходимости практического применения культурного разнообразия в этнонациональной политике страны после ратификации Конвенции об охране и поощрении разнообразия форм культурного самовыражения.

Ключевые слова: культурное разнообразие, этничность, меньшинства.

The article is devoted to the backgrounds of cultural diversity as universal value emergence. It is accepted as device, which neutralizes conflict potential of ethnicity in the state. Proceeding from the Ukrainian ethnic sphere problems, the accent is made on the practical use of cultural diversity in ethnic politics after Convention of the protection and promotion of the diversity of cultural expression ratification.

Key words: cultural diversity, ethnicity, minorities.

Зважаючи на те, що глобалізації не вдалося гомогенізувати сучасний світ і цим самим нейтралізувати конфліктогенну дію етнічного чинника, виникла потреба у пошуках нових механізмів, які б забезпечували мирне співіснування різних етнорізнородних в межах етнополітичних організмів, тобто держав. Ця проблема стосується не лише одвічного конфлікту між титульною нацією та меншинами, що проживають у межах однієї країни. За багато років співіснування, вони при звичаються один до одного, до усталеної етнічної стратифікації, до специфіки міжетнічних стосунків, які традиційно склалися у державі. Остання в етно-

політології визначається як тип етнонаціональних відносин, який формується між націями, національними меншинами, етнічними групами та державою. Етнонаціональні відносини задаються традиційними формами взаємодії, що склалися в певному суспільстві та моделює етнонаціональної політики держави. Етнонаціональна політика держави покликана урівноважувати інтереси більшості та меншин, забезпечувати їх гармонійне співіснування. Дотримання цього балансу є одним з головних завдань моделі етнонаціональної політики будь-якої демократичної держави, яка намагається нейтралізувати конфліктогенну дію етнічного чинника, запобігти його актуалізації та висуванню політичних вимог.

В цій ситуації політична еліта, яка представляє інтереси титульної нації, досить охоче йде на задоволення культурних вимог меншин, намагаючись запобігти їх політизації. Адже меншина, позбавлена, наприклад, можливостей користуватися рідною мовою, навчатися нею, згодом висуває питання автономізації регіону, який компактно заселяє, або узагалі його відокремлення та приєднання до іншої держави, де ця меншина є титульною нацією. Прикладом цього твердження може слугувати албано-македонський міжетнічний конфлікт в Македонії. Потужна мусульманська албанська меншина, яка за своїми культурними характеристиками дуже відрізняється від слов'янської більшості зажадала надання албанській мові статусу офіційної мови республіки та визнання себе «конституційним елементом македонської держави»¹. Македонія, побоюючись, що культурні вимоги є прелюдією політичних вимог, здатних поставити під сумнів територіальну цілісність та суверенітет молодієї постюгославської держави, відмовила у їх задоволенні. У зв'язку з цим серед албанців Македонії було проведено таємний референдум, на якому 99% респондентів висловилися за створення в Західній Македонії територіальної автономії албанців. Меншина вимагала федералізації Македонії, яка б поклала край дискримінації албанців.

Слід зазначити, що на початку незалежності більшості та меншині вдалося спочатку зберегти відносно стабільні міжнаціональні відносини завдяки співробітництву та залученості албанців до процесу прийняття рішень, у вигляді представництва у всіх гілках влади. Однак згодом, македонці вирішили посилити свої позиції, оскільки македонська нація досі перебуває на стадії формування національної ідентичності. Їй відмовляють у визнанні сусіди, зокрема Греція. Намагаючись підвищити легітимність свого домінування, македонська еліта вирішила знизити роль албанської меншини в державному будівництві за рахунок придушення вимог македонців, незважаючи на те, що спочатку йшлося виключно про культурні вимоги.

Албанці сприйняли такий поворот в етнонаціональній політиці держави вороже. В регіоні компактного проживання навколо Тетово вони незаконно відкрили невизнаний албанський університет. Створення цього освітнього закладу стало знаковим символічним актом відстоювання своїх прав албанцями, оскільки за Македонською конституцією того часу не дозволялася організація університетської освіти мовою національної меншини. Визнання університету державним навчальним закладом стало однією з головних вимог албанців і безпосереднім приводом до початку збройного конфлікту у державі. Албанці домоглися задоволення своїх вимог: в результаті конфлікту в країні була прийнята нова Конституція, яка містила поступки впливовій албанській меншині, в тому числі і культурні. Цей конфлікт на Балканах вдало ілюструє ігнорування задоволення культурних запитів меншини та хибність етнонаціональної політики, спрямованої на гомогенізацію культурного різноманіття.

До культурних прав людини, безвідносно до етнічної належності, зараховують право на освіту, в тому числі рідною мовною, право на участь у культурному житті, право на доступ до культурних цінностей та свободу творчості. Культурні права людини – це особливий комплекс прав і свобод, гарантованих Конституцією або спеціалізованими законами на рівні держави, які надають можливість для самореалізації людини в сфері культурного й наукового життя. У міжнародному праві з захисту прав людини культурні права вперше були зафіксовані ст. 27 «Загальної Декларації прав людини» ООН: Кожен має право вільно брати участь у культурному житті своєї спільноти, користуватися здобутками мистецтва та науковими досягненнями; Кожен має право на захист своїх моральних і матеріальних інтересів, які випливають із його авторства наукових, літературних чи мистецьких творів².

Обов'язкового характеру культурні права у міжнародному праві набувають значно пізніше, з прийняттям «Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права», який вступив в силу 1976 року. Відповідно до ст. 15 документа держави-учасниці пакту визнають право кожної особи на: а) участь у культурному житті; б) користування здобутками наукового прогресу і їхніми практичними застосуваннями; в) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що випливають з будь-яких наукових, літературних або мистецьких творів, автором яких є ця особа³.

Захист культурних прав меншин ускладнюється їх меншинним становищем. Адже гарантована вищезгаданими міжнародними документами участь їх представників у культурному житті вимагає відтворення елементів етнокультурного середовища у країні проживання, що не завжди вітається. Найкраще культурні права індивідів як представників меншинної етноспільноти, у сучасному світі задовольняє інститут національно-культурної автономії, який передбачає забезпечення культурно-освітніх потреб меншини і діє на території всієї країни. Національно-культурна автономія визначається як форма національно-культурного самовизначення громадян, що ідентифікують себе з певною національною меншиною чи етнічною групою на основі їх добровільної самоорганізації задля самостійного вирішення питань збереження самобутності, мови, освіти, культури.

Реалізується вона у вигляді створення на підставі волевиявлення населення або з ініціативи окремих громадян, етнокультурних товариств або органів національно-культурної автономії, які опікуються всім спектром етнокультурних потреб та інтересів національних меншин та етнічних груп. В межах національно-культурної автономії індивіди, що належать до меншин отримують механізми та шляхи для самовираження етнокультурної самобутності. Головна мета формування екстериторіальної автономії – це дозвіл меншинам самостійно вирішувати питання власного етнокультурного розвитку і цим самим уникати його політизації. Там, де меншинам забороняють або заважають розвивати свою культуру, практикувати традиції, навчатися рідною мовою значно частіше виникають міжетнічні конфлікти та напруженість у стосунках між етноспільнотами.

Однак, все вищезгадане стосується національних меншин, тобто етногруп, які не належать до титульної нації, виявляють почуття етнічного самоусвідомлення та спільності між собою. У більшості країн до цих критеріїв належності до меншини додається ще й тривалість проживання етноспільноти на території держави. У зв'язку з цим складається парадоксальна ситуація. По-перше, не всі країни надають своїм меншинам право на формування національно-культурної авто-

номії. Політичні еліти побоюються, що будь-які поступки меншинам спровокують висування наступних вимог, які держава без шкоди для своїх інтересів задовольнити не зможе. По-друге, більша частина держав відмовляється надавати статус меншини з усіма політико-правовими наслідками, які з нього випливають, недавно сформованим внаслідок міграційних процесів меншинам. Скажімо у країнах Європи, юридично національними меншинами вважаються етноспільноти, які тривалий час проживають на території держави. Тоді як права мігрантських спільнот ігноруються, їх представники почуваються дискримінованими та упослідженими, оскільки не захищені відповідним статусом. Це провокує етнічне невдоволення та відчуття фрустрації серед мігрантів, а також негативно впливає на міжетнічну взаємодію всередині соціумів.

Російські етносоціологи стверджують, що усвідомлення мігрантськими меншинами того, що вони безсилі змінити своє нерівноправне становище, викликає у їх одних пердставників підвищену дратівливість та агресивність, а у інших – занижену самооцінку, відчуття власної неповноцінності⁴. Все це негативно позначається на міжетнічній взаємодії етноспільноти, що домінує в етнічній стратифікації – етнічної більшості та етноспільноти, яка займає нижче місце у суспільній ієрархії внаслідок відсутності чіткого етнополітичного статусу, який гарантує захист її прав. Зазвичай, у країнах ЄС представникам етнокультурно інших груп не перешкоджають оселятися разом, організувати культурні, освітні заклади, в такий спосіб зберігаючи власну самобутність, мову, етнокультуру. Околиці великих європейських міст перетворилися у такі собі поселення за етнічною ознакою.

Однак етнічна дистанція між мігрантськими меншинами та титульними націями набула соціального характеру. З цієї проблемою у ХХ ст. внаслідок міграційних процесів зіткнулася абсолютна більшість розвинених держав: етнонаціональним політикам доводиться запобігати постійній загрозі виникнення міжетнічних конфліктів між представниками не лише різних етносів, а й цивілізацій. Щоденна потреба підтримувати нормальні конструктивні стосунки з представниками інших культур покликала до життя нову державну політику, яка базувалася на толерантності та визнанні цінності різноманіття поглядів, культур, етносів, мов⁵. Вона отримала назву багатокультурності і стала підвалиною етнонаціональної політики багатьох країн. Багатокультурність або мультикультуралізм передбачає паралельне існування культур з метою їхнього взаємного проникнення, збагачення і розвитку. Політика багатокультурності сприяла вирішенню вищезазначених проблем, оскільки передбачала залучення в етнокультурне поле країни елементів культур іммігрантів із країн Третього світу. Мігрантські спільноти отримали право зберігати свою культуру та самобутність збагачуючи, урізноманітнюючи етнокультурне середовище титульної нації. Політика мультикультуралізму, з'явившись в 70-х роках ХХ ст., досить успішно себе зарекомендувала як механізм нейтралізації конфліктогенного фактору етнічності.

Однією з перших країн, які почали практикувати мультикультуралізм, стала Канада, проголосивши його офіційною державною політикою щодо меншинних етноспільнот. Канадійський мультикультуралізм передбачав розробку програм, спрямованих на підтримку етнокультурних асоціацій та допомогу меншинам в подоланні соціальних бар'єрів, які перешкоджають їх повноцінному членству в житті суспільства. В 1982 році мультикультуралізм став конституційною нормою після прийняття «Канадійської хартії прав та свобод» та спеціалізованих законів,

які сприяли визнанню і взаємній повазі різноманітних культур, що існують в країні, а також їх висловленню та відкритій демонстрації в суспільстві⁶. Успішний досвід Канади запозичили чимало країн, зокрема Австралія, Швеція. Це дозволило побудувати їм багатокультурні суспільства, адже мультикультуралізм передбачає співіснування представників різноманітних культур, етногруп без нав'язування домінування однієї над іншою. Однак політика мультикультуралізму давала найкращі результати в мігрантських державах, зокрема Канаді, Австралії, які формувалися з прибулих представників інших націй.

Більша частина держав-націй Європи визнали політику мультикультуралізму хибною, оскільки вона ускладнює процес інтеграції всіх громадян навколо однієї етноспільноти, створює загрозу національній гармонії та єдності, унеможливорює політику асиміляції. Довгий час країни ЄС взагалі не переймалися проблемою мігрантських спільнот, вони були залишені напризволяще і облаштовувалися у країнах проживання як могли. Маргіналізація та ізоляція, нижчі стандарти життя в мігрантських кварталах призвели до соціального вибуху в окремих країнах, зокрема у Франції. Європейські країни відповіли посиленням радикальних настроїв, популярністю націоналістичних партій та виявами ксенофобії. Не зовсім вдалий досвід застосування мультикультуралізму не применшує його головної переваги – збереження етнокультурного різноманіття, яке дозволяє визнавати цінність та захищати права всіх без винятку меншин, незалежно від їх статусу та місця у соціальній ієрархії.

Політичні еліти усвідомлюють, що його потенціал ще не вичерпано. Тому останні десять років мультикультуралізм набув популярності на міжнародному рівні у вигляді популяризації культурного різноманіття. Усвідомлюючи цінність світу у його багатоманітності, ЮНЕСКО в 2001 році приймає Загальну декларацію про культурне різноманіття, що є першим міжнародним правовим інструментом, присвяченим цьому питанню. Декларація трактує культурне різноманіття як «загальне надбання людства», визначає його захист як етичну прерогативу. Англомовні джерела культурне різноманіття в межах окремо взятої держави продовжують називати багатокультурністю. Міжнародна організація декларує прагнення до створення міжнародного клімату, заснованого на рівності всіх культур, захисту культурної спадщини, повазі культурних прав і заохоченні міжкультурного діалогу.

В 2005 році ЮНЕСКО приймає Конвенцію про охорону й заохочення різноманіття форм культурного самовираження, що набуває чинності 18 березня 2007 р. Основною метою Конвенції є сприяння всім видам культурного самовираження, втілених в «культурній діяльності й культурних товарах і послугах», які і є способами передачі сучасної культури⁷. У зв'язку з актуалізацією необхідності утвердження культурного різноманіття Генеральна Асамблеєю ООН 20 грудня 2002 р. з метою інформування світової громадськості про цінність і важливість різноманіття культур і сприяння за допомогою проведення різних заходів усвідомленню його позитивної ролі приймає рішення про святкування 21 травня Всесвітнього дня культурного різноманіття в ім'я діалогу й розвитку.

Утвердження культурного різноманіття у світі – перспективний спосіб зниження конфліктогенного потенціалу етнічного фактору. Адже будь-яка етнічність тлумачить свою культуру, мову як виключну, досконалу, найрозвинутішу, тоді як інші етнічності та культурні похідні від неї, розглядаються як другорядні, гірші, неправильні. Звеличення культурних здобутків свого етносу притаманне будь-

якій етноцентричній свідомості. Культурне різноманіття покликане довести цінність інших культур, їх важливість у сучасному глобалізованому світі. Захист культурного різноманіття на міжнародному рівні переслідує подвійну мету: з одного боку, забезпечувати гармонічне співіснування й прагнення до мирного співжиття окремих людей і етногруп, які представляють різні культури, але проживають на території однієї держави, і з іншого боку, захищати різноманіття форм вираження цих культур. ЮНЕСКО в такий спосіб намагається створити у всьому світі середовище, засноване на дотриманні прав і основних свобод людини, зокрема прав меншин та корінного населення. Організація бере участь у виробленні політики, що сприятиме інтеграції й залученню всіх громадян, незалежно від етнокультурного походження, щоб уникнути конфліктів та інших розбіжностей. У зв'язку з цим вона виступає за культурний плюралізм та його захист на політичному рівні за допомогою міжнародно-правових документів.

Проблема захисту культурного різноманіття є актуальною і для України. На її території проживає понад 130 національних меншин, не рахуючи представників мігрантських спільнот. Кількість як перших, так і останніх постійно збільшується. На початку 2010 року вступила у силу угода про реадмісію з ЄС, підписана 2007 року, що передбачає повернення нелегальних мігрантів з Євросоюзу до України, якщо вони прибули з України або транзитом через її територію. Дія цього документу провокує нескінченні політичні дискусії. Річ у тому, що міграційна політика України у зародковому стані, органу відповідального за її формування немає. За оцінкою американських правозахисників, з міжнародної організації – Human Rights Watch в Україні взагалі немає чіткої міграційної політики.⁽⁸⁾ Це ускладнює контроль за процесами імміграції.

Повернення до України мігрантів з третіх країн означає чимало проблем, адже угоди про реадмісію з Росією не підписано, отже вони залишатимуться в Україні. 80% їх незаконно прибуває саме через відкритий українсько-російський кордон. За підрахунками експертів, утримання незаконного мігранта на місяць обходиться державному бюджету від 700 до 800 грн., його депортація на батьківщину – \$1000. Оскільки такі суми є занадто великим навантаженням на український бюджет, більшість з мігрантів залишатиметься в Україні. За підписання угоди про реадмісію Євросоюз пообіцяв свого часу запровадити спрощений візовий режим для українських громадян, який і досі працює лише на папері. Також ЄС зобов'язався фінансувати будівництво пунктів утримання нелегалів в Україні. Збільшення кількості мігрантів в Україні актуалізує розробку програм з їх інтеграції в українське суспільство та необхідність поширення толерантності та імплементації цінності культурного різноманіття в українське суспільство.

Що ж стосується інших етнічних груп, процес їх розвитку, етногенезу, в Україні також не стоїть на місці. Частина з них вважає, що має всі підстави претендувати на статус національної меншини. Зокрема, зараз вимагають внесення до переліку національностей під час наступного перепису 2011 року езиди, курди, русини. Відповідно до законодавства, національні меншини мають набагато більше можливостей для задоволення своїх культурно-освітніх прав, аніж етнографічні групи. Однак вже згадуваний, апробований у світі інструмент національно-культурної автономії, в Україні не працює через відсутність профільного закону. Прогаліни у етнонаціональному законодавстві частково заповнюються за допомогою імплементації міжнародно-правових норм.

Наприклад, нещодавно парламент України ратифікував Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. Українські законодавці переконані, що ратифікація цього документу засвідчить незмінність позиції України щодо забезпечення прав і свобод людини, зокрема у сфері культури, оскільки в основу цього міжнародно-правового документа покладено положення про те, що культурне розмаїття є рушійною силою для повної реалізації прав людини та основних свобод, незалежно від етнічної належності та статусу, який має представник тієї чи іншої культури в країні. Відповідно до ст.1 до цілей Конвенції належить, зокрема: охорона та заохочення розмаїття форм культурного самовираження; створення умов для розквіту й вільної взаємодії культур на взаємовигідній основі; заохочення діалогу між культурами для забезпечення ширших і збалансованіших культурних обмінів у всьому світі в інтересах взаємоповаги культур; заохочення міжкультурності для розвитку взаємодії між культурами в руслі пошуку взаєморозуміння між етноспільнотами; заохочення поваги до розмаїття форм культурного самовираження й підвищення усвідомлення цінності цього розмаїття на місцевому, національному та міжнародному рівнях; підтвердження важливості взаємозв'язку між культурою та розвитком для всіх країн, особливо тих, що розвиваються, і підтримка заходів, яких уживають на національному й міжнародному рівнях для забезпечення визнання справжньої цінності цього взаємозв'язку; підтвердження суверенних прав держав на підтримку, прийняття й здійснення політики та заходів, які вони вважають належними для охорони й заохочення розмаїття форм культурного самовираження на своїй території; зміцнення міжнародного співробітництва, зокрема для збільшення можливостей країн, що розвиваються, для охорони й заохочення розмаїття форм культурного самовираження⁹.

Конвенція базується на принципі суверенітету, яким підтверджується суверенне право сторін розробляти і здійснювати власну культурну політику та вживати заходів для охорони й заохочення розмаїття форм культурного самовираження на своїй території на свій розсуд, що не повинно суперечити нормам документу. Важливим для етнонаціональної політики є також принцип рівної гідності й поваги до всіх культур, згідно з яким «охорона й поширення розмаїття форм культурного самовираження передбачають визнання рівної гідності й поваги до всіх культур, у тому числі культури осіб, які належать до меншин і корінних народів». Ратифікація Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження відкриває нові можливості перед індивідами для задоволення власних культурних потреб незалежно від політико-правового статусу етноспільноти, до якої вони належать. В Україні досить часто можна почути нарікання з боку як національних меншин, так і етнографічних груп щодо відсутності реальних можливостей забезпечення їх етнокультурних прав. Це ж стосується етноспільнот, що претендують на статус корінних народів.

В преамбулі Конвенції підтверджується, що вона базується на врахуванні «важливого значення життєздатності культур, у тому числі для осіб, що належать до меншин і корінних народів, яка виявляється в їхній свободі створювати, поширювати й передавати свої традиційні форми культурного самовираження й мати до них доступ, щоб використовувати їх для власного розвитку». Чимало уваги також приділяється участі громадянського суспільства у збереженні культурного різноманіття. Відповідно до ст. 11 сторони визнають основну роль суспільства в охороні та заохоченні розмаїття форм культурного самовираження та заохочують активну участь громадянського суспільства у своїх зусиллях для досягнення

цілей Конвенції. В такий спосіб міжнародно-правовий документ вказує на зменшення визначальної ролі держави у етнокультурних процесах та етнокультурній політиці.

Враховуючи той факт, що процеси глобалізації, створюючи безпрецедентні умови для ширшої взаємодії культур та їх носіїв етносів, кидають виклик етнокультурному розмаїттю шляхом гомогенізації та поглинення відмінностей, що в свою чергу підштовхує етнічність до актуалізації, до захисту своєї культури різними методами, що породжує конфлікти, дискримінацію та ворожість між її носіями, світова спільнота шукає нові шляхи усунення цих протиріч. Серед них – захист культурного різноманіття як продовження політики мультикультуралізму на міжнародному рівні.

1. Пашич Н. Вооруженный конфликт 2001 г. в Македонии и развитие политической ситуации в стране / Сербія.ру – <http://www.srpska.ru/article.php?nid=6385> 2. Загальна декларація прав людини / Верховна Рада України. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015&key=4/UMfPEGznhh4tL.ZiOpFDQXH1432s80msh81e6. 3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права / Верховна Рада України. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_042. 4. Арутюнян Ю., Дробижєва Л., Сусоколов А. Етносоциология. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 216. 5. Логвінчук В. Розуміння толерантності в Україні // Держава і право. – Вип. 32. – С. 597. 6. Nicholson P. Toleration as a Moral Ideal // Aspects of Toleration /Ed. by J. Horton and S. Mendus. – L., 1985. – P. 175. 7. Конвенція про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження / Верховна Рада України. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=952_008 8. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» / Верховна Рада України. – http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=952_008 9. З правами людини в Україні все ще погано – «Human Rights Watch» // Українська правда. – <http://life.pravda.com.ua/problem/4b581f77cccbe/>